

પ્રકરણ – ૨**ગઝલ : શિલ્પવિધાન**

૧. ગઝલનો અર્થ અને વ્યાખ્યાઓ
૨. ગઝલનું બહિરંગ સ્વરૂપ
 ૧. શેઅર
 ૨. મત્લા
 ૩. મકતા
 ૪. કાફિયા
 ૫. રદીફ
 ૬. તખલ્લુસ
 ૭. બહેર (છંદ)
૩. ગઝલનું અંતરંગ સ્વરૂપ
 ૧. અંદાજે બયાંન
 ૨. હુસ્ને ખયાલ
 ૩. મૌસિકી
 ૪. મારિફત
૪. ગઝલનો મિજાજ
૫. ભાષાકર્મ

❖ પ્રસ્તાવના :

ગુજરાતી સાહિત્ય જગતમાં આજે ગઝલ સૌથી લોકપ્રિય કાવ્યસ્વરૂપ છે. ગઝલ આમ તો એક ઉછીનો લીધેલ કાવ્ય પ્રકાર છે. ગુજરાતી કાવ્યમાં ગઝલ, ગીત, સોનેટ, અછાંદસ, ગદ્યકવિતા, ક્યુબિક, સ્કુ, છપ્પા, હાઈકુ, તાન્કા, પિરામીડ, મોનો ઈમેજ, સંવાદ. એમ અનેક રૂપે કાવ્ય પ્રગટ કરવાના આયાસ થઈ રહ્યા છે. જેમાં સૌથી લોકપ્રિય ગઝલ છે અને તે જનમાનસને વધુ સ્પર્શે છે. ગઝલ અરબી અને ફારસીમાં થઈ અને અનેક કારણોથી ગુજરાતી ભાષામાં પ્રવેશ પામી. અનેક ભારતીય ભાષામાં ગઝલ કાવ્યસ્વરૂપ તરીકે વિકસ્યું છે. એ સૌ ભાષામાં આજે ગુજરાતી ગઝલ મુટ્ટી ઉંચેરી છે. તેમાં અનેક સર્જકોની આકરી મથામણ અને અનેક પરિસ્થિતિમાંથી ગઝલ પસાર થઈ છે. જેથી આજે ગુજરાતી ગઝલ અસલ રંગમાં છે. વર્તમાન સમયમાં દરેક નવોદિત સર્વપ્રથમ ગઝલ પર જ હાથ અજમાવે અને તેને નિરાશ નથી થવું પડ્યું. તેથી આજે ગઝલમાં ધોધમાર પૂર આવ્યું છે જે સર્વવિદિત છે. ગુજરાતીમાં ઘણાં સામયિકો ગઝલ પ્રગટ કરતા રહ્યાં છે. અનેક સાહિત્યિક સામયિકો, કવિસંમેલનોમાં ગઝલનું સ્થાન પ્રથમ હરોળમાં છે. જેનાથી થોડુંઘણું ગઝલનેય નુકસાન થયું છે. આ સૌની વચ્ચે કંઈક નવું નીપજે છે, ત્યારે રાજી પણ થવાય છે. આમ ગઝલમાં બાહ્ય અને આંતર લક્ષણોની વિશદ ચર્ચા કરવાનો અત્રે ઉપક્રમ છે. જેથી ગઝલની વધુ નજીક જઈ તેના સૌંદર્યને માણી અને જાણી શકાય.

૧. ગઝલનો અર્થ અને વ્યાખ્યાઓ :

‘ગઝલ’ શબ્દ અરબી ભાષાનો છે. સામાન્ય રીતે ગઝલને સૌંદર્ય, પ્રેમ અને જવાનીની દશાની અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ કહેવામાં આવે છે. ગઝલને પ્રેયસી સાથે વાતચીત કરવાનું તથા તેનું નખશીખ વર્ણન કરવાનું સાધન પણ કહ્યું છે. જે અંગે થોડીક દંતકથાઓ મળે છે જે આ પ્રમાણે છે.

‘ગઝલ’ શબ્દની ઉત્પત્તિની બાબતમાં એક રસપ્રદ વાતો કહેવાઈ છે. અરબસ્તાનમાં ગઝલ નામનો એક માણસ હતો જેણે પોતાનું આખું જીવન ઈશકબાજી (પ્રણયબાજી)માં વિતાવ્યું હતું. એ સૌંદર્યની પ્રશંસા અને પ્રણયલીલા સિવાય બીજો કશો જ કામઘંઘો કરતો ન હતો. એ પ્રેમ અંગેના શેર વાંચ્યા કરતો અને તેનું જ રટણ કર્યા કરતો ત્યારે જે કવિતામાં પ્રેમ અને સૌંદર્યની ચર્ચા હોઈ તેને લોકો પેલા નામધારી વ્યક્તિની યાદમાં ‘ગઝલ’ કહેવા લાગ્યા.^૧

“અરબસ્તાનમાં ગઝલ નામે હરણની એક જાતિ થાય છે. કાંટાળી ઝાડીમાં ફસાઈને એ હરણ જે વેદનામય ચિત્કાર કરે છે. તેવું જ વેદનાપ્રેમીનું હૃદય પણ કરે છે. આવી વેદના કવિતા દ્વારા વાચા પામે છે. તેને ‘ગઝલ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.”^૨

ઉપરોક્ત બન્ને દંતકથાઓ અને ગઝલ વિષયક પુસ્તકમાં વિદ્વાનો દ્વારા ટંકાતી આવી છે. આ અંગેના પુરાવાઓ મળ્યા નથી કે આમ બન્યું હશે. પ્રથમ દંતકથા વિશે શકીલ કાદરીએ લખ્યું છે, “આ કથા કોઈ ફળદ્રુપ ભેજાની નીપજ હોય એમ લાગે છે. આ વ્યક્તિ ક્યાં થઈ ગઈ હતી તેની સાલ પણ આપી નથી. સામાન્ય બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને વિચારીએ તો એટલું તો તરત સમજાય કે અરબસ્તાનમાં મોટેભાગે પોતાના નામની સાથે જ પિતાનું નામ બોલતી અને લખતી વખતે જોડાય છે. દા.ત. જાણીતા અરબી પિંગળ શાસ્ત્રી ખલીલ ઈબને અહેમદ જાણીતા કવિ આરબ બિન કહેતાન.... વગેરે એટલે કોઈ વ્યક્તિનું નામ માત્ર ગઝલ હોય એ માની શકાય નહિ. જો કે અલ-ગઝલિલ ઉપનામ ધારી એક વ્યક્તિ ઈ.સ.૮૪૦માં જેન ખાતે થઈ ગઈ હતી. પરંતુ તેનું મૂળ નામ યાદ બિન બકી હતું. તે યુવાન અને સૌંદર્યવાન હોવાથી યુવાનીમાં લોકો તેને ‘ગઝલ’ કહેતા હતા. ‘ગઝલ’ નહીં એ જ રીતે બીજી દંતકથામાં પણ શકીલ કાદરી આ વાત આગળ આ રીતે વધારે ‘ગઝલ’નો અર્થ થાય છે. ‘હરણનું નાનું બચ્ચું’ આ શબ્દને ગઝલ સાથે સ્નાનસૂતકનો ય સંબંધ નથી. આ વ્યક્તિ નથી. આ વ્યક્તિ ઈસ્લામની સ્થાપના પછીના ૨૦૦ વર્ષે થઈ હોવાથી તેની યાદમાં લોકો તે જે કવિતા

વાંચતો હતો. તેને ‘ગઝલ’, ‘તરબીબ’ કે ‘નસીબ’ના રૂપમાં પહેલાથી જ હતી. માત્ર ઈરાનીઓએ તેને કસિદહથી છૂટી પાડી અને રદીફનો તેમજ તખલ્લુસનો ઉમેરો કરીને સ્વરૂપ આપ્યું.^૩

આમ, દંતકથાઓ પાછળનું રહસ્ય અકબંધ છે. જેમાં શાસ્ત્રીયતાનો અભાવ અને ઉપજાઉપણાનો અતિરેક વધુ જોવા મળે છે. દ્વિતીય દંતકથામાં પણ ગઝલના એક ભાવ સાથે હરણનું રૂદન કહી શકાય જે સમગ્ર ગઝલનો અર્થ પ્રગટ કરતી નથી. આમ આ દંતકથાઓ કેટલાય સમયની ચાલી આવે છે. જે જોઈ શકાય છે.

૧. ગઝલ : (સ્ત્રી) (V) એક ફારસી રાગ; હેકતો (૨) એ રાગનું કાવ્ય.^૪
૨. ગઝલ : ફારસી-ઉર્દૂનો એક કવિતા પ્રકાર ગઝલ.^૫
૩. ગઝલ : સ્ત્રી (ફારસી) અથવા ઉર્દૂમાં બબ્બે કડીઓમાં એક-એક ચરણવાળું પદ. સૌંદર્ય-પ્રેમથી સભર કવિતા.^૬
૪. ગઝલ : (અરબી) (સ્ત્રી) પ્રેમિકા અથવા પોતાના પ્રિયતમા સાથે રમવું, સ્ત્રીઓ સાથેની વાતચીત યુવાની અને રતિકીડાનો ઉલ્લેખ. સ્ત્રીઓના પ્રેમ વર્ણન (એ વાતો જે સ્ત્રીઓના પ્રેમવિરહ અથવા એમની પ્રશંસામાં કહેવાય તે)^૭
૫. ગઝલ : (સંજ્ઞા સ્ત્રી) (ફારસી) ફારસી અને ઉર્દૂમાં શૃંગાર રસની કવિતા, જેનો કોઈ નિયત છંદ હોતો નથી.^૮
૬. હિંદી શબ્દકોશ મે ગઝલ કા અર્થ (અ.સ્ત્રી) પ્રેમિકા સે વાર્તાલાપ ઉર્દૂ, ફારસી કવિતા કા એક પ્રકાર વિશેષ.^૯

ઉપરોક્ત કોશગત અર્થ આપણે ગઝલના સંદર્ભ વિશે વિચારીએ ત્યારે ઘણી ઉણપ નજરે ચડે છે. ‘એક ફારસી રાગ’ જેવું કહ્યું છે. રાગ અહીં ગાયકીના સંદર્ભ પ્રસ્તુત કરે છે. જેને ગઝલ સ્વરૂપના લય કે ગાયનનો અર્થ પણ સાંપડે છે. ‘રેખતો’ હિન્દુસ્તાની ભાષાનું નામ છે. જેથી ગઝલનો અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી. દ્વિતીય અર્થમાં ઉર્દૂ ફારસી કવિતાનો એક પ્રકાર છે. એવું કહીને વાત ત્યાં જ અટકી ગઈ છે. ત્રીજા અર્થમાં બાહ્ય સ્વરૂપ તરીકે બે ચરણની વાત કરી છે તે બે મિસરા છે અને પ્રેમવિષયક ભાવ છે, જે ગઝલના શેર વિશે સમજ આપે છે. ચોથા અર્થમાં ‘પ્રિયતમા સાથે વાતચીત’ જે તેમા પ્રેમ, આનંદ, આહ્લાદ, હર્ષ, વિરહ આદિ જેવા ભાવોનું બયાન થાય છે. ‘પ્રિયતમા સાથે વાતચીત’ એવો મત અનેક વ્યાખ્યાઓ અને અર્થોમાં પ્રગટ થયો છે. ગઝલ ઊર્મિકાવ્ય છે. જે પ્રેમમય લાગણી વધુ પ્રગટ કરે છે અને ધારી અસર પણ કરે છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વિષયસામગ્રી. અભિવ્યક્તિ બદલાતા રહ્યા છે. પ્રેમની સાથે અનેક વિષયો નિરૂપિત થતાં રહ્યા છે. બાહ્ય સ્વરૂપમાં કોઈ ફેરફાર નથી. ક્યારેક છંદ અને કોઈ બીજા નાના-મોટા પ્રયોગો થાય છે જે ગઝલને બહુ અનુરૂપ નિવડ્યા નથી. આમ ગઝલના અર્થની સાથે તેના આંતર-બાહ્ય સ્વરૂપનાં વિવિધ અંગો દ્વારા ગઝલની વધુ ચર્ચા હાથ ધરીએ.

૨. ગઝલની સ્વરૂપગત ચર્ચા :

◆ ગઝલનું બહિરંગ સ્વરૂપ :

ગઝલનાં બહિરંગ સ્વરૂપમાં શેઅર, કાફિયા, મત્લા, મક્તા, તખલ્લુસ, બહેર વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જે તત્ત્વો નીચે મુજબ છે.

* શેઅર :

‘શેઅર’ એટલે બબ્બે પંક્તિઓનો ચોક્કસ ઘટકો, જેમા રદીફ, કાફિયા. છેલ્લે હોઈ અને તે પંક્તિઓમાં કોઈ ભાવ કે વિષય કે વિચાર ભાવકને ચોટ કે ચમત્કૃતિ દ્વારા રજૂ કરે છે. શેઅરની પંક્તિઓને ‘મિસરા’ કહે છે. પ્રથમ પંક્તિને ‘ઉલા’ અને બીજી પંક્તિને ‘સાની’ કહે છે. રશીદ મીર શેઅર વિશે લખે છે. શેર શબ્દ અરબી ભાષાનો છે.

જેનો અર્થ ‘જાણવું, સંશોધન કરવું’ એવો થાય છે તે ઉપરથી શેર એટલે જ્ઞાનની વાતો.”^{૧૦} શેઅરની સામાન્ય વ્યાખ્યા શૂન્ય પાલનપુરી આ રીતે આપે છે. “શેર એટલે ઈરાદાપૂર્વક લખાયેલી સમાપ પ્રાસયુક્ત ચોટદાર વાણી.”^{૧૧} જેમાં પ્રથમ શેઅરને મત્લા અને આખરી શેઅરને મક્તા કહે છે. વિચારસૌંદર્ય, શબ્દમાધુર્ય અને આગવી અભિવ્યક્તિ શૈલીથી શેઅર વેધક. ચોટદાર અને સમય પર પોતાની અમીટ છાપ છોડે છે. દરેક શેઅર સ્વતંત્ર, સ્વયં પર્યાપ્ત હોય છે. ઘણીવાર પુરી ગઝલ વિસરાઈ જાય છે. ગઝલના પ્રથમ મિસરામાં એટલે ઉલામાં શેઅરનો એક અડધો વિચાર મૂકવામાં આવે છે. જેનાથી ભાવકનાં મનમાં કૌતુક જાગે છે. ત્યારબાદ તરત જ સાનીમાં વિચારને પૂર્ણ કરવામાં આવે છે. જે ચોટ ચમત્કૃતિ કે આગવી શૈલી કે ટેકનિકથી ભાવકને અભિભૂત કરવામાં આવે છે. ભાવકને સંતોષ થાય છે અને આનંદ મળે છે.

* મત્લા :

ગઝલનો પ્રથમ શેઅર મત્લા તરીકે જાણીતો છે. શકીલ કાદરી નોંધે છે. “મત્લાઅ’ શબ્દની ઉત્પત્તિ અરબી ભાષાના ‘તુલુઅ’ ક્રિયાપદમાંથી થઈ છે. ‘તુલુઅ’નો અર્થ છે. ‘ઉદય થવો અથવા આરંભ થવો.’. ‘ગ્યાસુલ ભુગાત’માં ‘તુલુઅ’નો અર્થ ‘સૂર્ય અને પ્રત્યેક ગ્રહનો ઉદય થવો પહાડ પર આવવું’ એવો અપાયો છે.”^{૧૨} મત્લામાં બન્ને મિસરામાં રદીફ અને કાફિયા હોઈ છે. જે મત્લાની ઓળખ છે. ગઝલમાં એકથી વધુ મત્લા પણ હોય છે. જેને ‘હુસ્ને મત્લા’ કહે છે. ક્યારેક કોઈ સર્જક આખી ગઝલ મત્લા રૂપે રજૂ કરે છે. તેને ‘મત્લાઅ’ ગઝલ કહે છે.

* મક્તા :

ગઝલનો અંતિમ શેઅર તે મક્તાનો શેઅર. જેમાં શાયર પોતે પોતાનું ઉપનામ એટલે કે તખલ્લુસ અંતિમ શેઅરમાં વર્ણવે છે. કવિ પોતાનું ઉપનામ ન પણ મૂકે એ મક્તા નહિ પણ ગઝલનો અંતિમ શેઅર છે. ‘મક્તા’ મૂળ શબ્દ અરબી ‘કત’ પરથી બનેલો છે. ‘કત’ નો અર્થ થાય છે. ‘કાપવું, ત્રાસું કે આડુ કાપવું’. જ્યારે ફારસીમાં એનો

અર્થ થાય છે. ‘કલમની ટાંક’. અરબીમાં બીજો શબ્દ છે ‘કિત’નો અર્થ થાય છે ‘હિસ્સો, ટુકડો, વિભાગ.’^{૧૩} તખલ્લુસ અંતિમ શેઅરમાં આવે છે. જે મક્તા છે અને ગઝલ પૂરી થાય તેની જાહેરાત કરે છે. ‘તખલ્લુસ’વાળું ઉપનામ શેઅર અર્થમાં ઓગળી જાય એવી શરત વિદ્વાનો રાખે છે. એવી ચમત્કૃતિને કારણે મક્તાનો શેઅર ઝળહળી ઉઠે છે. જેથી મક્તાનો શેઅર ગઝલનું અભિન્ન અંગ છે.

* કાફિયા :

‘રદીફ’ની આગળ આવતા પ્રાસયુક્ત શબ્દને ‘કાફિયા’ કહે છે. કાફિયા એક અક્ષર (વ્યંજન કે સ્વર) અવિચળ રહે છે અને તે ગઝલનાં બીજા કાફિયા સાથે સમપ્રાસી હોય છે. છોટુ નાયક ‘કાફિયા’ શબ્દ જેના પરથી બન્યો છે તે ‘કફ’ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે આપે છે. “પાછળ આવવું— કવિતાની લીટીમાં પાછળનો શબ્દ જે ઉચ્ચારમાં કોઈ બીજી લીટીના પાછળના શબ્દ સાથે મળતો હોઈ તે પ્રાસ.”^{૧૪} ગઝલમાં ઘણીવાર રદીફ ન હોઈ અને ગઝલ કાફિયા આધારિત હોય છે. ત્યારે રદીફની જગ્યાએ કાફિયા સ્થાન લે છે. પણ રદીફ વગર ગઝલ ખોડંગાય છે. શકીલ કાદરીના મતે કાફિયાનું ગઝલમાં શું મહત્ત્વ છે તે જોઈએ. “રદીફના આવિષ્કાર બાદ કાફિયાની ગૂંથણીનું સ્થાન બદલાયું અને તે રદીફની પૂર્વે આવતા થયા. ગઝલમાં રદીફ દરેક શેઅરમાં એકનો એક જ રહેવા પામે છે પણ કાફિયા નિયમ પ્રમાણે બદલાતા રહે છે. ગઝલમાં કાફિયા એવા અનિવાર્ય છે તે તેની પ્રાથમિક શરત છે. કાફિયા વિનાની ગઝલ સહિતનાં કાવ્ય સ્વરૂપોમાં કાફિયાનું મહત્ત્વ સ્વીકારાયું છે.”^{૧૫} ગઝલકાર નવા—નવા કાફિયા દ્વારા ચમત્કૃતિ લાવે છે. કુશળ ગઝલકારે તો કાફિયાની શોધ કરવી પડતી નથી. તે પોતાના વિચાર, અભિવ્યક્તિમાં આપોઆપ વણી લે છે. ગઝલ અંતર્ગત કાફિયાના સંયોજનમાં ગઝલકાર માટે કસોટીપૂર્ણ કાર્ય છે. જેમાં રદીફ અને કાફિયાનું મિશ્રણ તથા ગઝલ અભિવ્યક્ત થતો ભાવ આમ બધું ઘૂંટાઈને સુંદર શેઅર બને છે. શકીલ કાદરીએ પોતાના “ગઝલનું કાફિયાશાસ્ત્ર” પુસ્તકમાં સવિગત ચર્ચા કરેલ છે. જેનો અહીં ટૂંકમાં પરિચય

મેળવીએ. ‘સજાઅ’ નામે ઓળખાતા અરબીઓના ગદ્યમાં એક વાક્યમાં અંતિમ શબ્દ અને તેના પછીના વાક્યના અંતિમ શબ્દ પ્રાસનું પ્રાધાન્ય જાળવવામાં આવતું.” સજાઅનાં ત્રણ પ્રકાર છે.

– સમાંતર પ્રાસ :

જો પ્રાસ વજનમાં, માપમાં અને ઉચ્ચારમાં સમાન હોઈ અને સમપ્રાસ હોઈ તો તે સમાંતર પ્રાસ ગણાય છે.

– અસમતોલ પ્રાસ :

જો પ્રાસ અનુપ્રાસ હોય પરંતુ ઉચ્ચાર અને લગાત્મક રૂપમાં ભિન્નતા હોઈ તો અસમતોલ પ્રાસ તરીકે ઓળખાય છે.

– સમતોલ પ્રાસ :

જો ઉચ્ચારની દૃષ્ટિએ અને લયાત્મક રૂપની દૃષ્ટિએ પ્રાસ સમાન હોઈ પરંતુ સાનુપ્રાસ મળતા ન હોય તો તેવા પ્રાસને સમતોલ પ્રાસ કહેવાય છે.

સ્વરચિહ્નોને કારણે સર્જાતા કાફિયાના શકીલ કાદરીએ છ પ્રકારો વર્ણવે છે. જે નીચે મુજબ છે.

૧. રસ : કાફિયામાં જડ અક્ષર પહેલા જે સ્વરચિહ્ન આવે તેને રસ કહેવાય.
૨. અસ્ખા : સંયોગી શબ્દ સાથે સંબંધ રાખતા ‘અ’ સ્વરાંત. ‘ઈ’ હસ્ય અને ‘ઉ’ હસ્વના ચિન્હોને અસ્ખા કહે છે.
૩. હસદ : અનુયાયી અને બંધ પૂર્વે જે હસ્વ સ્વર આવે છે તે હસદ.
૪. તૌવજીદ : કાફિયાના નવ અક્ષરો સિવાયના માત્ર વાદી હલંત પૂર્વેના સ્વરાંત તૌવજીદ કહેવાય.
૫. મુજરેઆ : વાદી અક્ષરનાં સ્વરાંતને મુજરેઆ કહે છે.
૬. નિફાઝ : બહાર, વિશેષ અને સંબંધીના સ્વરાંતને નિફાઝ કહે છે.

* રદીફ :

મત્લાની બન્નેમાં અને પછીના દરેક શેઅરની બીજીના છેડે આવતા શબ્દ કે શબ્દસમૂહ ‘રદીફ’ કહેવાય છે. એ એક કે વધુ શબ્દોનો હોય અને તેમા ક્યારેક કશો ફેરફાર ન થઈ શકે. કાફિયાની જેમ રદીફ ફરજિયાત નથી તે ઘણીવાર ગઝલમાં ન પણ હોઈ. રદીફની વ્યાખ્યા કરતા અમૃત ઘાયલ નોંધે છે, “શેરના અંતભાગમાં કાફિયા પછી આવે તે વર્ણ સ્થાયી વર્ણ સમૂહને રદીફ કહેવામાં આવે છે.” તે સ્થાયી શબ્દ, વર્ણ કે વર્ણસમૂહ કોઈ એક અર્થની વિરુદ્ધ અન્ય અર્થ દર્શાવે તો કંઈ વાંધો નથી.^{૧૬} ગઝલનાં શેઅરમાં રહેલા વિચારભાવને ચોટદાર રીતે વાચા તો રદીફ થકી જ પ્રાપ્ત થાય છે. રદીફ એક વર્ણથી માંડીને એક વાક્યની પણ હોઈ શકે. એ ગઝલમાં ધ્રુવપંક્તિ જેવું કામ કરે છે. ‘ગ્યાસુલ લુગાત’ને આધારે શકીલ કાદરી ‘રદીફ’ શબ્દનું યોજનાને આ રીતે સમજાવે છે. ‘રદીફ’ શબ્દનાં મૂળ અરબીના ‘રદ્’ શબ્દમાં જોવા મળે છે. ‘રદ્’ના અરબી ભાષામાં ‘પાછા ફરવું, પલટવું’, ‘ફરીથી લાવવું’ અને ‘ફરીથી આવવું’ વગેરે અર્થ આપવામાં આવ્યા છે. જ્યારે તેનો સામાન્ય અર્થ ‘ઘોડા પર સવાર વ્યક્તિની પાછળ બેઠેલો માણસ’ અને ‘એ શબ્દ જે નિયત મિસરાઓમાં અને બેત (કડી)ની અંતે આવતા હોય એવા અથાયા છે.^{૧૭} ગઝલમાં રદીફનું ખાસ્સું મહત્ત્વ છે. પરંપરિત ગઝલમાં એક જ રદીફ પર અનેક ગઝલકારોએ ગઝલ લખી છે. રદીફ ગઝલનું બાહ્ય ઉપકરણ હોવા છતાં તેનું મૂળભૂત અંગ છે. ગઝલને એક સૂત્રે ગૂંથવાનું કામ રદીફ કરે છે. ઘણીવાર ગઝલનાં શેઅર શાયર ન કહે તે પહેલા ભાવકનાં મોઢેથી રદીફ નીકળી જાય ત્યારે તેનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ થયો કહેવાય. ગુજરાતી ગઝલમાં આવી અનેક રદીફ છે. ‘કોણ માનશે’. હવે થાય તે ખરું’, ‘સાકી’, ‘મને કંઈ ખબર નથી’ વગેરે આધુનિક ગઝલ પર દ્રષ્ટિ કરીએ તો મનોજ ખંડેરિયાની ‘બેસુ તો વરસોના વરસ લાગે’ જેવી લાંબી રદીફ સહેજે ધ્યાન જાય. આ ઉપરાંત આધુનિક ગઝલમાં ‘પીછું’, ‘સમય’, ‘શૂન્યતા’, ‘ઘડિયાળ’, ‘પંખી’, ‘શેઢો’ વગેરે જેવી ભાવસાતત્યવાળી રદીફનું પ્રયોજન પણ જોવા મળે છે. ગુજરાતી ગઝલમાં

લાંબી, ટૂંકી, મધ્યમ કદની શ્રોતા બોલી ઉઠે તેવી બોલકી લહેકાવાળી ભાવસાતત્યવાળી રદીફનું આલેખન જોવા મળે છે. મૂળ તો ગઝલકારની પ્રતિભા જ રદીફને ફૂલોની જેમ ખીલવે છે અને તેની મહેક ભાવકને પ્રફુલ્લિત કરે છે.

✱ તખલ્લુસ :

‘તખલ્લુસ’ એટલે શાયર કવિનું ઉપનામ, તખલ્લુસ પસંદ કરવામાં શાયરે પોતપોતાના મિજાજ ભાવ દ્વારા અનેક પરિબળો લક્ષમાં રાખીને પસંદ કરતા હોય છે. જે છંદમાં પણ બેસાડવાનું હોય છે. ‘તખલ્લુસ’ છેલ્લે મક્તાનાં શેઅરમાં આવે છે. સુંદર શેઅરમાં તલખ્ખુલસનો અર્થ ઓગળી જાય ત્યારે સાર્થકતા વધુ સાબિત થાય છે. ગુજરાતી ગઝલમાં ‘ઘાયલ’, ‘બેફામ’, ‘મરીઝ’, ‘શૂન્ય’, ‘સૈફ’, ‘શયદા’ આદિ જાણીતાં તખલ્લુસ છે. જેઓ ઉમદા શાયર પણ હતા.

✱ બહેર (છંદ) :

છંદ એ કાવ્યનું ઘરેણું છે. જેના વગર કાવ્ય કે ગઝલનું સૌંદર્ય જોખમાઈ છે. છંદને કારણે કાવ્યમાં પ્રવાહિતા, સંગીતમયતા, વિચાર—સામર્થ્ય, સૌષ્ઠવ, સરળતા વગેરે જન્મે છે અને કાવ્ય ઝડપભેર યાદ રહે છે. ગઝલના છંદશાસ્ત્રને ‘અરૂઝ’ કહે છે. ‘AN ARABIC-ENGLISH LEXICON PART-1’માંથી શકીલ કાદરીએ બહેર વિશે લખ્યું છે. ‘બહેર’ મૂળ અરબી શબ્દ છે. જેનો સામાન્ય અર્થ ‘ચીરવું’, ‘કાપવું’, ‘ભાગ પાડવા’ અથવા ‘વધારવું’ વગેરે અપાયા છે.^{૧૮} જુદા—જુદા સ્થંભ એટલે કે અરકાન અને તેના સંયોજનથી બહેર બને છે. આવા સ્થંભની સંખ્યા અરબી ભાષામાં આઠ છે. અમૃત ‘ઘાયલ’ તેની સંખ્યા દશ દર્શાવે છે.^{૧૯} મૌન બલોલી પણ દશ કહે છે. સ્થંભને આધારે જુદા—જુદા મત પ્રવર્તે છે. જે પ્રમાણે શુદ્ધ ઓગણીસ બહેરો છે. જે આ નીચે મુજબ છે.

૧. મુતકારિબ

ફઊલુન	ફઊલુન	ફઊલુન	ફઊલુન
લગા-ગા	લગા-ગા	લગા-ગા	લગા-ગા

રસમ અહીંની જુદી, નિયમ સાવ નોખા

અમારે તો શબ્દો જ કંકુ ને ચોખા.

— મનોજ ખંડેરિયા

૨. મુતદારિક

ફાઁલુન	ફાઁલુન	ફાઁલુન	ફાઁલુન
ગા-લગા	ગા-લગા	ગા-લગા	ગા-લગા

બાગમાં જે અકાળે ખરી ગઈ, 'અનિલ'

એ કળી મેં ઘીરેથી ઉપાડી હતી.

— રતિલાલ 'અનિલ'

૩. રજઝ

મુસૂતફઁલુન	મુસૂતફઁલુન	મુસૂતફઁલુન	મુસૂતફઁલુન
ગા-ગા-લગા	ગા-ગા-લગા	ગા-ગા-લગા	ગા-ગા-લગા

આવી કારતર સામયં નાખે નિ:સાસા રાતભર

આબાદ એના ગામમાં સૂની હવેલી નીકળે.

— દિનેશ દેસાઈ

૪. હઝજ

મફાઁલીલુન	મફાઁલીલુન	મફાઁલીલુન	મફાઁલીલુન
લગા-ગા-ગા	લગા-ગા-ગા	લગા-ગા-ગા	લગા-ગા-ગા

અતિ બોઝલ હતી પાંપણને ઢળતા વાર ના લાગી,

પ્રતીક્ષા કથાનકને કથળતા વાર ના લાગી.

— અમૃત 'ઘાયલ'

૫. રમલ

ફાઁલિલાતુન	ફાઁલિલાતુન	ફાઁલિલાતુન	ફાઁલિલાતુન
ગા-લગા-ગા	ગા-લગા-ગા	ગા-લગા-ગા	ગા-લગા-ગા

પાંચ બખિયા સાથ ઈચ્છા, સીવતાં સીવાઈ ગઈ છે,
જાત નોંખી પાડવી છે, સાંઈ! અમને સોય આપો. — શિરજી રૂખડા

૬. કામિલ

મુતફાઝિલુન મુતફાઝિલુન મુતફાઝિલુન મુતફાઝિલુન
લલ-ગા-લગા લલ-ગા-લગા લલ-ગા-લગા લલ-ગા-લગા
જો હૃદયની આગ વધી 'ગની', તો ખુદ ઈશ્વરે જ કૃપા કરી,
કોઈ શ્વાસ બંધ કરી ગયું કે પવન ન જાય અગન સુધી. — 'ગની' દહીંવાલા

૭. વાફિર

મફાઝિલતુન મફાઝિલતુન મફાઝિલતુન મફાઝિલતુન
લગા-લલ-ગા લગા-લલ-ગા લગા-લલ-ગા લગા-લલ-ગા
નિરાશ થઈને સૂઈ ન જા પ્રભાત થવાને વાર નથી,
છે રાત હવે તો થોડી રહી એ આવી ગય તો આવી ગયા. — દિલકશ ગોંડલ

૮. તવીલ

ફઊલુન મહાઝીલુન ફઊલુન મહાઝીલુન
લગા-ગા લગા-ગા-ગા લગા-ગા લગા-ગા-ગા
ગુજારે જે શીરે તારે જગતનો નાથ તે સહેજે
ગણ્યું જે પ્યારું પ્યારાએ, અતિ પ્યારું ગણી લે જ. — બાલાશંકર કંથારિયા

૯. મદીદ

ફાઝિલાતુન ફાઝિલુન ફાઝિલાતુન ફાઝિલુન
ગા-લગા-ગા ગા-લગા ગા-લગા-ગા ગા-લગા
આભ જોવા ઉડતા પંખી નિહાળવા
જો ગયો બારી સુધી, સળિયા સુધી ગમો. — નવનીત જાની

૧૦. બસીત

મુસૂતફ્ઝિલુન	ફાઝિલુન	મુસૂતફ્ઝિલુન	ફાઝિલુન
ગા-ગા-લગા	ગા-લગા	ગા-ગા-લગા	ગા-લગા

કેમ સૂકાયાં ઝરણ ? પ્રશ્ન પણ પુછ્યો નહીં

ને ઘડો લડકી ગયો દોરડે, ફૂવા ઉપર ! - પ્રફુલ્લ દેસાઈ

૧૧. મઝારિઅ

મફાઝીલુન	ફાઝિલાતુન	મફાઝીલુન	ફાઝિલાતુન
લગા-ગા-ગા	ગા-લગા-ગા	લગા-ગા-ગા	ગા-લગા-ગા

૧૨. મુક્તઝિબ

મફઊલાત	મુસૂતફ્ઝિલુન	મફઊલાત	મુસૂતફ્ઝિલુન
ગા-ગા-ગાલ	ગા-ગા-લગા	ગા-ગા-ગાલ	ગા-ગા-લગા

મુલ્લા દ્વાર જોઈને આ દોડી આવશો ના અહીં

ઈશ્વર હું નથી કેંકે ઈચ્છાઓ પાર પાડી શકું. - પ્રફુલ્લ દેસાઈ

૧૩. મુજતસ

મુસ્તફ્ઝિલુન	ફાઝિલાતુન	મુસ્તફ્ઝિલુન	ફાઝિલાતુન
ગા-ગાલ-ગા	ગા-લગા-ગા	ગા-ગાલ-ગા	ગા-લગા-ગા

૧૪. મનસરિહ

મુસૂતફ્ઝિલુન	મફઊલાત	મુસૂતફ્ઝિલુન	મફઊલાત
ગા-ગા-લગા	ગા-ગા-ગાલ	ગા-ગા-લગા	ગા-ગા-ગાલ

૧૫. સરીઅ

મુસૂતફ્ઝિલુન	મુસૂતફ્ઝિલુન	મફઊલાત
ગા-ગા-લગા	ગા-ગા-લગા	ગા-ગા-ગાલ

૧૬. જદીદ

ફાઝિલાતુન	ફાઝિલાતુન	મસૂતફઝિલુન
ગા-લગા-ગા	ગા-લગા-ગા	ગા-ગા-લગા

૧૭. કરીબ

મફાઝીલુન	મફાઝીલુન	ફાઝિલાતુન
લગા-ગા-ગા	લગા-ગા-ગા	ગા-લગા-ગા

૧૮. ખફીફ

ફાઝિલાતુન	મુસૂતફઝિલુન	ફાઝિલાતુન
ગા-લગા-ગા	ગા-ગા-લગા	ગા-લગા-ગા

૧૯. મશાકિલ

ફાઝિલાતુન	મફાઝીલુન	મફાઝીલુન
ગા-લગા-ગા	લગા-ગા-ગા	લગા-ગા-ગા

૩. ગઝલનું અંતરંગ સ્વરૂપ :

બહિરંગ એ ગઝલનું દેહ છે તેમજ અંતરંગ એ ગઝલનો આત્મા છે. આ દષ્ટિએ જોઈએ તો ગઝલના ગઝલતત્ત્વને સિદ્ધ કરવા માટે આંતર સ્વરૂપને સિદ્ધ કરવું અત્યંત આવશ્યક છે. નહિ તો માત્ર ગઝલનું ખોખું રહી જાય અને પ્રાણતત્ત્વ લુપ્ત થઈ જાય છે. બાહ્ય, આકાર સર્જક ઝડપથી પ્રાપ્ત કરી લે છે. પણ ઉચ્ચ પ્રતિભા દ્વારા જ અંતરંગ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારે જ કાવ્યત્વ સિદ્ધ થાય છે. જેથી તેની અનિવાર્યતા ખૂબ જ રહે છે. તો ગઝલનાં આવા અંતરંગ સ્વરૂપ તત્ત્વોનો સમાવેશ કરી તેની વિગતોની ચર્ચા આ મુજબ છે.

◆ ગઝલનાં મુખ્ય અંતરંગ લક્ષણો :

૧. અંદાજે-બયાન
૨. હુસ્ને ખયાલ

૩. મૌસિકી

૪. મારિક્કત

(૧) અંદાજે બયાન :

અંદાજે બયાન એટલે અભિવ્યક્તિ કે નિરૂપણરીતિ કે શૈલી. દરેક ગઝલકારની પોતાની આગવી નિરૂપણરીતિ હોય છે. ઘણીવાર એક શેઅર માત્રથી જ ગઝલકારને ઓળખી શકાય છે. સારા ગઝલકારને સાવ નાખી દીધા જેવા વિચારને પણ પોતાની આગવી નિરૂપણરીતિથી આગવા અંદાજે બયાનથી તેને ચોટદાર અને રસમય બનાવે છે. ઉત્તમ ગઝલમાં સર્જન માટે અંદાજે બયાન પર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવે છે. ગઝલની નોખી નીરાળી રીતિથી ભાવકને તરબોળ કરી ઉઠે છે અને દાદ આપવા મજબૂર થાય છે. વિચારનું સૌંદર્ય નવા કલ્પન પ્રતીકનું યોગ્ય સંયોજન, અભિવ્યક્તિની તાજપ, શબ્દોનું યોગ્ય સ્થાને ઉપયોગ વગેરે બાબતોથી રચનારીતિ ખીલી ઊઠે છે. આ માટે જ અંદાજે બયાન પર ગાલિબનો એક યાદગાર શેઅર છે.

“હે ઓર ભી દુનિયા મૈ સુખનવર બહોત,

કહતે હૈ કિ ‘ગાલિબ’ કા હૈ અંદાજે બૈયા ઓર.”

મકરંદ દવે અંદાજે બયાન વિશે ‘આઠો જામ ખુમારી’માં લખે છે. કવિ પાસે ઊંચામાં ઊંચું દર્શન હોઈ પણ તેને વાણીની ધરા પર ઉતારવાની વશીકરણ વિદ્યા ન હોઈ તો એ હવાના બાંચકા જેવું બની રહે અને હાથમાં ન આવે. બીજી બાજુ કવિની અભિવ્યક્તિ છટા જોરદાર હોઈ તો મામુલી ચીજ મોટપને પામી જાય છે. કવિ પાસે રજૂઆતની આગવી કળા અને નવીનતા પણ એટલી જ જરૂરી છે.

(૨) હુસ્ને ખયાલ :

હુસ્ને ખયાલ એટલે વિચાર સૌંદર્ય, દરેક કવિનો જીવ લાગણીમય હોય છે. તે ચિંતકની સાથે પ્રથમ પ્રેમી છે. તેમનું વિચારસૌંદર્ય એ પ્રતિભાની પ્રથમ નિશાની છે. કાવ્યનું બળ સુંદર વિચાર છે. ત્યારબાદ જ સૌ વસ્તુનું યોગદાન હોય છે. મકરંદ દવે આ

વિશે નોંધે છે. ‘પ્રકૃતિના વિશાળ પટમાં વિવિધ રૂપે રંગે, ગંધે જો જીવનલીલા વિલસતી રહે છે. એના લલિત, ભવ્ય, ભીષણ સર્વે સ્વરૂપોને એ રમણીયતાથી રંગી દેશે કારણ કે પ્રેમની આંખે હંમેશા સૌંદર્યનો સુરમો આંજયો હોય છે. ગઝલકાર માટે આ પ્રેમ દષ્ટિ વડે જગતની સર્વચીજ છે.’^{૨૦} પ્રેમમય દષ્ટિ વડે જગતની સર્વચીજ સુંદર રીતે કવિ કલ્પે છે. જેનો દરેક વિચાર આગવો અને કંઈક જુદો હોય છે. જેને સાંભળતા અભિભૂત થઈ જવાય છે. જે દરેક કવિનાં જીવનનાં આગવા અનુભવથી જન્મે છે.

(૩) મૌસિકી :

મૌસિકી એટલે કવિતામાં પ્રગટ થતું સંગીત. સંગીતને ગઝલના ઉદ્ભવ વખતથી જ સંબંધ રહ્યો છે. તે વિશે રસીદ મીર નોંધે છે. અરબી ભાષામાં ‘ઈન શદ ઉલ શેઅર’. “રાગ સાથે શેરનું પઠન કરવું એવો શબ્દ પ્રયોગ અત્યાર સુધી થાય છે. ગઝલમાં સંગીતતત્ત્વ એટલે રાગરાગિણી નહીં પરંતુ સ્વર વ્યંજનનું સંયોજન અને મધુર પદાવલીની ગોઠવણી તેનો આરોહ અવરોહ, છંદ અને પ્રાસની માવજતના રસિક સંયોજન દ્વારા ગઝલમાં એક પ્રકારનું સંગીત—માધુર્ય ઉદ્ભવે છે. જે કર્ણપ્રિય લાગે છે. હૃદયને પ્રકૃલિત કરે છે.”^{૨૧} અહીં સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે શબ્દનું આગવું સંગીત જેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી સુંદર પદાવલી રજૂ કરી તેના દ્વારા ઉદ્ભવતું સંગીત સૌને સ્પર્શે છે. એ જ વાત મકરંદ દવે આ રીતે કહે છે. કવિતાનું આ સંગીત તત્ત્વ સંગીતની રાગરાગિણીઓથી જુદું છે. શબ્દની ઉલટફેરથી સ્વર વ્યંજનની સંવાદી ગૂંથણીથી કવિ લયમાધુર્ય તરતું ફરે છે. તેની પાંખે અર્થનો બોજ હળવો બની આકાશના સીમાડા માપતો ઉડે છે.”^{૨૨} અહીં સંગીતમયતા એટલે વાદ્ય દ્વારા જન્મતી મૌસિકી કે સંગીતમયતા છે. જે બોલચાલની આગવી રીતિ, લહેકાઓ, નાજુક શબ્દોનો ઉપયોગ, છંદ—પ્રાસ રદીફની યોગ્ય જાળવણીથી ઉત્પન્ન થાય છે.

(૪) મારિફત :

મારિફત એટલે આધ્યાત્મિકતા, ગઝલની દુનિયામાં આધ્યાત્મિકતા એ જરા જુદી રીતે પ્રગટ થાય છે. અહીં બાગ અને બુલબુલ, સાકી અને શરાબ દ્વારા ઈશ્વરની તરફ નજર કરવામાં આવે છે. શાયર અને ઈશ્વરનો સંબંધ દુન્યવી રીતથી જુદો છે. મારિફત અંગે મકરંદ દવે જણાવે છે કે ‘વિશ્વની અનંત રમણાના અવનવા રંગ દોર તો કવિ જો એની આળપાળ રહેલો અગમનો ઈશારો ન પામી શકે તો તેની નજરની નબળાઈ ગણાય. રૂપમાં અરૂપનું. સીમામાં અસીમનું લીલામય ચંચળમાં નિત્ય સનાતનનું એ સંધાન કરે છે. અહીં પર દરેક બુંદને સમંદરમાં ભળવાની ખ્વાહિસ હોઈ છે.’^{૨૩} દરેક કવિ ક્યાંકને ક્યાંક પોતાનામાં રહેલા ઈશ્વરની ખોજ કરે છે. એ જ સંદર્ભે રસીદ મીર જણાવે છે “આત્મા— પરમાત્મા વચ્ચેનો પ્રેમ, મિલનની ઉત્કટ ઝંખના, તલસાટ, જગત તરફની બેપરવાઈ, સાંસારિક મસ્તી કરતા ભિન્ન હોય છે.”^{૨૪} પરમાત્મા તરફ ચઢાણ કરવા મથતા કવિની ગઝલકાર તરીકેની અભિવ્યક્તિ જુદી છે. મસ્ત ફકીર જેમ રજૂ થતો હોય છે. તે પૂજા અર્ચનથી વિરુદ્ધ પોતાનામાં રહેલા એક ઈશ્વર તરફ વળેલો હોય છે. ગુજરાતી ગઝલમાં આવા અનેક શેઅર જોવા મળે છે.

(૪) મિજાજ :

મિજાજ એટલે સ્વભાવ કે કોઈ વસ્તુનો આંતરિક ગુણ વિશેષ. ગઝલમાં તમામ આંતર બાહ્ય લક્ષણો ઓગળીને એક આગવો કેફ રજૂ થાય છે. જેમાં એક અનહદનો આનંદ અને વ્યક્તિત્વની આગવી ઓળખ હોય છે. જે દ્વારા આપણે કવિના શેઅર અને તેમના આગવા મિજાજથી ઓળખી કાઢીએ છીએ કે આ શેઅરના કવિ કોણ છે. મિજાજ વિશે અનેક વિદ્વાનોએ પોતાની વાત કહી છે. મિજાજની સમજૂતી આપણા કવિશ્રી અમૃત ઘાયલ કહે છે કે,

“મિજાજ એ ગઝલનો વિશેષ ગુણ છે અને તે ભાવ પર ભાવકની સંવેદનશીલ લાગણીને ક્યારેક આનંદવિભોર કરી દે છે અથવા તો હયમચાવી મૂકે છે, જેમાંથી

આકાર લે છે દાદ. વાહ અને આહની. કાવ્યત્વને જેમ આંગળી મૂકીને બતાવી શકાતું નથી તેમ મિજાજ અગોચર છે.”^{૨૫} તો ગઝલમર્મી શ્રી ચિનુ મોદીનો મત મિજાજ વિશે કૈંક આમ છે. “વિચાર નહિં, પરંતુ વિચાર રજૂ કરવાની જે રીત છે એ રીતમાં ગઝલનો મિજાજ સમાયેલો છે એમ મને લાગે છે.”^{૨૬} મિજાજ વિશે વિદ્વાનો મતમાં કવિશ્રી વિનોદ જોશી પણ મિજાજને કૈંક આ રીતે વર્ણવે છે.

“પ્રેમ સંવાદની આ રચનાઓમાં દાવા દલીલ, પ્રેમની મસ્તી, ફનાગીરી, પ્રેમી હૈયાની આરત વિષાદ કે ખુમારીનું આલેખન થયેલું છે. આ બધું વિશિષ્ટ પ્રકાર જે ભાવોન્મેષ રચે છે. તેને આપણે ‘મિજાજ’ કહીએ છીએ ગઝલનું ગઝલત્વ તેમાં જ રહેલું છે એમ કહી શકાય.”^{૨૭}

આમ, ઉપરોક્ત સમગ્ર ચર્ચા મિજાજને સમજવામાં ઉપયોગી છે. જેમા લાગણીનો આગવો વ્યક્તિગત પ્રવાહ છે. એ પોતાના અંદાજથી અભિવ્યક્ત થાય છે. જેમાં ફનાગીરી, યેન, ખુમારી વગેરે તત્ત્વો દ્વારા એક મસ્તી, અભાવ પ્રગટ થાય છે જે દ્વારા ગઝલકારની આગવી ભાવમુદ્રા ઉપશે છે. જેમાં તેનું વ્યક્તિત્વનું બિંબ જોવા મળે છે. છેવટે ગઝલનાં બાહ્ય તેમજ અંતરંગ તત્ત્વો ભળીને ઓગળીને એક સુંદર અર્ક ઉત્પન્ન થાય છે જે મિજાજ છે તેમ કહી શકાય. આપણા પરંપરિત શાયરોમાં આગવા મિજાજનું આકર્ષણ રહ્યું હતું.

❖ ભાષાકર્મ :

ગુજરાતી ગઝલમાં ભાષાનું ઘણું મહત્ત્વ છે. પ્રથમ તબક્કાની ગઝલમાં ઉર્દૂ અને ફારસી શબ્દોનું ઘણું મહત્ત્વ હતું. જેમાં ધીરે-ધીરે તેનું સ્થાન ગુજરાતીએ સંપૂર્ણ લીધું. આજે તો ગઝલમાં તત્સમ, હિન્દી, અંગ્રેજી, વ્રજ, તળપદા, શુદ્ધ ગુજરાતી વગેરે શબ્દો પ્રયોજાય છે. ગઝલનાં ભાવો અભિવ્યક્ત કરવા માટે સરળ, સહજ સરસ અને ભાવયુક્ત ભાષા એક ગુણ છે. આ માટે મૌલાના અલ્તાફ હુસૈન હાલી જણાવે છે. ગઝલમાં આવશ્યક છે કે અન્ય કારણસ્વરૂપની અપેક્ષાઓ વધુ સાદગી અને સરળતાનું ધ્યાન રહે.

આમ ગઝલમાં ભાષાનું ખાસ મહત્ત્વ છે તે ભાવ સંવેદન, વિચાર અને વિષયને અનુરૂપ હોવી જોઈએ. જેથી તેમા ભાષાના પ્રાધાન્ય અને માધુર્ય એમ બન્ને વધે તે જ રીતે અલંકાર, કલ્પન, પ્રતીક અને રસ અનુરૂપ ભાષાકર્મ હોવું આવશ્યક છે.

❖ પાઠટીપ ❖

૧. રાહબર ઉર્દૂ ગુજરાતી શબ્દાર્થકોશ, પૃ.૨૬૭
૨. ગઝલ સંજ્ઞા અને સંપ્રત્યય, પૃ.૨૬
૩. ગઝલ, પૃ.૨૦
૪. સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, પૃ.૨૪૩
૫. રાહબર ઉર્દૂ ગુજરાતી શબ્દાર્થકોશ, પૃ.૭૨
૬. બૃહદ રાષ્ટ્રભાષાકોશ, પૃ.૧૬૮
૭. ફરહગે આસફીયા, પૃ.૩૦૬
૮. નાલંદા શબ્દસાગર, પૃ.૨૯૯
૯. વ્યવહારિક ઉર્દૂ હિન્દીકોશ, પૃ.૯૭
૧૦. ગુજરાતી ગઝલની સૌંદર્યમીમાંસા, પૃ.૨૯
૧૧. અરુઝ, પૃ.૨૪
૧૨. ગઝલ સ્વરૂપ વિચાર, પૃ.૨૦
૧૩. ફારસી શબ્દોનો અર્થ વ્યુત્પત્તિકોશ, પૃ.૧૪૧
૧૪. એજન, પૃ.૧૮૯
૧૫. ગઝલ, પૃ.૩૯
૧૬. ગઝલ કલા અને કસબ, પૃ.૩૬
૧૭. ગઝલ, પૃ.૫૦
૧૮. એજન, પૃ.૫૦
૧૯. ગઝલ કલા અને કસબ, પૃ.૩૬
૨૦. આઠો જામ ખુમારી, બીજી આવૃત્તિ, પૃ.૯૧
૨૧. ગઝલનું પરિપ્રેક્ષ્ય, પૃ.૮૯
૨૨. આઠો જામ ખુમારી, બીજી આવૃત્તિ, પૃ.૯૪

-
૨૩. એજન, પૃ.૮૮
 ૨૪. ગુજરાતી ગઝલની સૌંદર્યમીમાંસા, પૃ.૪૦
 ૨૫. મુદ્રાકન ઓકટો-૧૯૮૪, પૃ.૩૮
 ૨૬. ઉદ્ગાર, જાન્યુ-૧૯૮૦, પૃ.૧૧,૧૨
 ૨૭. છીપનો ચહેરો ગઝલ, પૃ.૧૮૦